Bilgi Erişimi ve Öneri Sistemleri

Yapay Zekâ ve Veri Dersleri Rehberi · Kısım IV: Veri

Dizinleme | Sorgu ve sıralama | İşbirlikçi süzme | Değerlendirme | Yoğun vektör araması | Komşu dersler

Sercan KÜLCÜ · Giresun Üniversitesi · Bilgisayar Mühendisliği

© Sercan Külcü. Tüm hakları saklıdır. · Sunumun etkileşimli HTML sürümü:
https://sercankulcu.github.io/files/ai_courses/sunumlar/Bolum_28_Bilgi_Erisimi_ve_Oneri_Sistemleri.html

GİRİŞ

Ders Hangi Soruyu Sorar?

> **Kullanıcıya en ilgili belge ya da ürün milyonlarca aday içinden nasıl getirilir?**

Bilgi erişimi, bir sorguya karşılık milyonlarca belge arasından en ilgili olanları bulup **sıralayan** sistemleri inceler. Öneri sistemleri aynı işi sorgu olmadan yapar: kullanıcının geçmişinden neyi beğeneceğini kestirir. İkisinin de çıktısı bir yanıt değil, sıralı bir listedir.

Bir bakışta

YAKLAŞIM	GİRDİ	ÇIKTI
eşleme ve sıralama	sorgu, belgeler, kullanıcı geçmişi	sıralı sonuç listesi

BAŞARI ÖLÇÜTÜ	MATEMATİK YÜKÜ	VERİ İHTİYACI
kesinlik, duyarlılık, NDCG	orta: vektör uzayı	çok etkileşim verisi

GİRİŞ

Kısa Tarihçe

1972
Spärck Jones ters belge sıklığını (IDF) önerir: nadir terim daha çok şey söyler.

1975
Salton ve arkadaşları vektör uzayı modelini yayımlar: belge ve sorgu birer terim vektörüdür.

1992
Xerox PARC'ın Tapestry sistemi "işbirlikçi süzme" adını kullanır.

1998
Brin ve Page, PageRank'e dayanan Google arama motorunu tanıtır.

2006
Netflix Prize başlar; kazanan çözümlerde matris ayrıştırma öne çıkar.

2020
Yoğun vektörlerle erişim ve erişimle desteklenen üretim (RAG) yaygınlaşmaya başlar.

DERS

Temel Kavramlar

Ters dizin
Her terimden onu içeren belgelere giden liste.

TF-IDF ve BM25
Terim sıklığı ve nadirliğiyle belge puanlamak.

Vektör uzayı modeli
Benzerliği kosinüs açısıyla ölçmek.

Kesinlik, duyarlılık
Getirilenlerin ne kadarı ilgili, ilgililerin ne kadarı geldi.

Sıralama ölçütleri
MAP, MRR, NDCG: sıradaki yer de önemlidir.

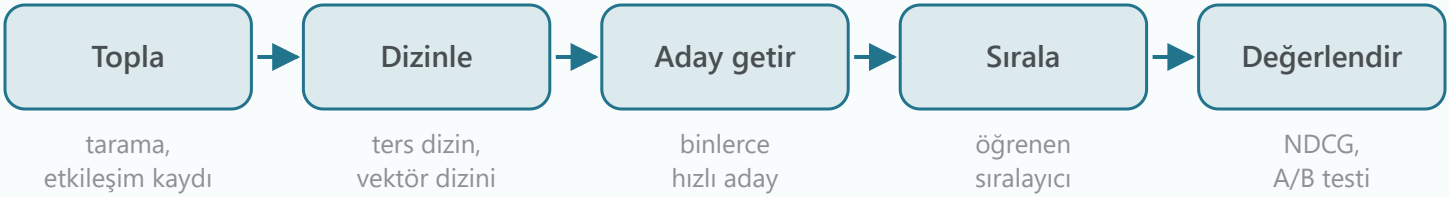
İşbirlikçi süzme
Benzer kullanıcıların beğenisinden öneri yapmak.

Matris ayrıştırma
Kullanıcı-ürün tablosunu gizli etkenlere bölmek.

Soğuk başlangıç
Geçmişi olmayan yeni kullanıcı ya da ürün sorunu.

DERS

Tipik İş Akışı

Örnek: Bir video platformu izleme kayıtlarını toplar, videoları vektörlerle dizinler, milyonlarca videodan birkaç yüz aday getirir, bunları izlenme olasılığına göre sıralar ve yeni sıralayıcıyı A/B testiyle eskisiyle karşılaştırır.

DERS

Derste Neler İşlenir?

1. Boole erişimi ve ters dizin
2. Dizin kurma, sıkıştırma ve sözlük yapıları
3. Metin ön işleme: belirteçleme, gövdeleme
4. Puanlama: TF-IDF ve vektör uzayı modeli
5. Olasılıksal erişim ve BM25
6. Erişimi değerlendirme: kesinlik, MAP, NDCG
7. Bağlantı analizi: PageRank ve HITS
8. Öğrenerek sıralama (learning to rank)
9. Yoğun vektörle erişim, yaklaşık komşu arama
10. İçerik tabanlı öneri
11. İşbirlikçi süzme ve matris ayrıştırma
12. Öneriyi değerlendirme: çevrim dışı ölçüm, A/B testi

Kazandırdığı beceriler

- Elasticsearch ile arama dizini kurmak
- Pyserini ile BM25 deneyi
- FAISS ile vektör araması
- Surprise ile öneri modeli eğitmek
- NDCG ve MAP ile sıralama ölçmek

Tipik bir dönemin akışıdır; sıra ve kapsam üniversiteden üniversiteye değişir.

DENE

Yardım Merkezinde Arama

Bir alışveriş sitesinin yardım merkezinde dokuz makale var; müşteri sorusunu kendi sözcükleriyle yazıyor. Hazır bir soru seçin ya da kendiniz yazın; makaleler TF-IDF ağırlıkları ve kosinüs benzerliğiyle sıralanır.

Makale	kosinüs benzerliği
1. Hasarlı ürün geldi	0,53
2. Siparişim nerede?	0,10
3. Siparişimi nasıl iptal ederim?	0,09
4. Kargo ücreti ne kadar?	0,05
5. Fatura adresi değişir mi?	0,05
6. İade nasıl yapılır?	0,00
7. Para iadem ne zaman yatar?	0,00
8. Kartla taksitli ödeme	0,00
9. Şifremi unuttum	0,00

siparişim hasarlı geldi

hasarlı geldi | kargo ücreti | para iadesi | şifre

TF-IDF | Yalnız sayım (TF)

Terim kökleri ve IDF: sipa **0,81**, hasa **2,20**, geld **2,20**
Eşleşen makale: **5** / 9 · 1. ile 2. arası fark: **0,43**

En iyi sonuç: **Hasarlı** ürünün fotoğrafını çekip 48 saat içinde yazın; değişim ya da iade yapılır.

IDF, neredeyse her makalede geçen “sipariş”, “kargo” gibi sözcüklerin ağırlığını düşürür; ayırt edici “hasarlı” öne çıkar. TF düğmesiyle farkı görün. Kökü ilk dört harfle almak Türkçe ekleri basitçe yutar.

KONUM

Ön Koşullar

Bu dersten önce bilinmesi yararlı olan dersler ve neden gerektikleri.

Ders	Neden gerekir
Doğrusal Cebir	vektör uzayı modeli, matris ayrıştırma
Veri Yapıları	karma tablosu, ağaçlar ve öncelik kuyruğu: dizin ve ilk k sonuç
Algoritmalar	sıralama, birleştirme ve karmaşıklık: büyük dizinlerde hız

KONUM

Bu Ders Sana Göre mi?

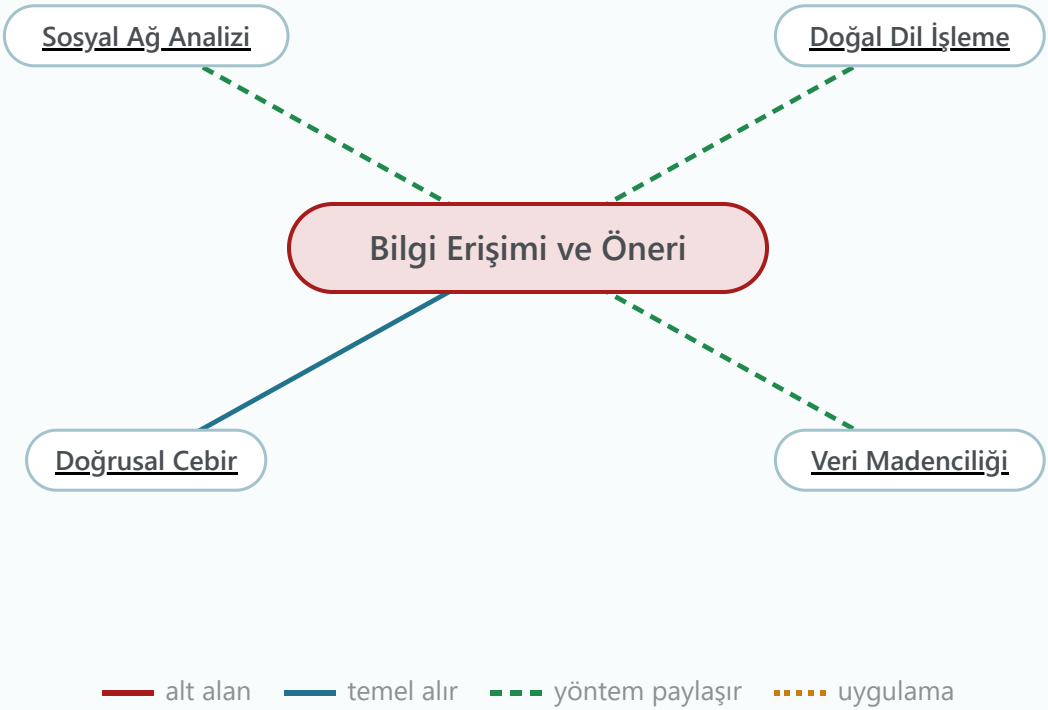
Kendine sor; "hayır" dediklerin için sağdaki sütun nereden başlayacağını gösterir.

Kendine sor	Hayırsa önce
İki vektörün kosinüs benzerliğini hesaplayıp yorumlayabiliyor musun?	Doğrusal Cebir
Karma tablosunda aramanın neden sabit zaman aldığını açıklayabiliyor musun?	Veri Yapıları dersi: karma tabloları ve ağaçlar
Kesinlik ve duyarlılığı bir karışıklık matrisinden hesaplayabiliyor musun?	Makine Öğrenmesi
Bir metni sözcüklere bölüp sözcük sıklıklarını sayabiliyor musun?	Doğal Dil İşleme ve Metin Madenciliği

Çoğuna "evet" diyebiliyorsan derse hazırsın; bir ya da iki "hayır" dönem içinde kapanabilir.

KONUM

Dersin Komşuları

ÖRTÜŞME

Örtüştüğü Dersler

İlişki	Ders	Ortak konu
temel alır	Bu ders Doğrusal Cebir dersini temel alır	vektör uzayı modeli, matris ayrıştırma
yöntem paylaşır	Doğal Dil İşleme ve Metin Madenciliği ile yöntem paylaşır	metin temsili, TF-IDF, anlamsal arama
yöntem paylaşır	Veri Madenciliği ile yöntem paylaşır	birliktelik, işbirlikçi süzme
yöntem paylaşır	Sosyal Ağ Analizi ile yöntem paylaşır	PageRank, bağlantı çözümlemesi

Ayrıştığı Noktalar (1/2)

Ölçüt	Bilgi Erişimi ve Öneri	Veri Madenciliği	Doğal Dil İşleme
Temel soru	Kullanıcıya en ilgili belge ya da ürün milyonlarca aday içinden nasıl getirilir?	Büyük veri yığınlarındaki gizli ve işe yarar örüntüler nasıl bulunur?	Bilgisayar insan dilini nasıl çözümler, anlar ve üretir?
Yaklaşım	eşleme ve sıralama	keşfe dayalı çözümleme	dilbilim, istatistik ve derin öğrenme
Girdi	sorgu, belgeler, kullanıcı geçmişi	büyük tablo ya da işlem verisi	metin
Çıktı	sıralı sonuç listesi	kural, küme, aykırı değer	etiket, çeviri, özet, yanıt
Başarı ölçütü	kesinlik, duyarlılık, NDCG	ilginçlik, destek, güven	doğruluk, BLEU, insan değerlendirmesi
Matematik yükü	orta: vektör uzayı	orta	orta
Veri ihtiyacı	çok etkileşim verisi	çok	çok metin (derlem)

- **Veri Madenciliği:** Veri madenciliği veride örüntü keşfeder; bu ders keşfi bir kullanıcının o anki ihtiyacına göre sıralı listeye çevirir.
- **Doğal Dil İşleme:** NLP dilin yapısını ve anlamını çözümler; bu ders metni yalnızca ilgililik puanı için temsil eder ve sıralar.

Ayrıştığı Noktalar (2/2)

Ölçüt	Bilgi Erişimi ve Öneri	Makine Öğrenmesi	Sosyal Ağ Analizi
Temel soru	Kullanıcıya en ilgili belge ya da ürün milyonlarca aday içinden nasıl getirilir?	Bir program örneklerden nasıl genelleme yapar?	Kişiler ve ilişkilerden oluşan ağlar nasıl çözümlenir?
Yaklaşım	eşleme ve sıralama	istatistiksel öğrenme	çizge kuramı ve istatistik
Girdi	sorgu, belgeler, kullanıcı geçmişi	etiketli ya da etiketsiz örnekler	düğümler ve bağlantılar
Çıktı	sıralı sonuç listesi	tahmin yapan model	merkezilik, topluluk, yayılım
Başarı ölçütü	kesinlik, duyarlılık, NDCG	görülmemiş veride hata	modülerlik, yorumlanabilirlik
Matematik yükü	orta: vektör uzayı	yüksek: doğrusal cebir, olasılık, optimizasyon	orta: çizge, matris
Veri ihtiyacı	çok etkileşim verisi	orta ve çok	ağ verisi

- **Makine Öğrenmesi:** MÖ tek tek örnekleri doğru tahmin etmeye çalışır; bu ders listenin sırasını, özellikle ilk birkaç sonucu önemser.
- **Sosyal Ağ Analizi:** Sosyal ağ analizi ilişkilerin yapısını inceler; bu ders o yapıyı (ör. PageRank) yalnız sıralama sinyali olarak kullanır.

UYGULAMA

Uygulama Alanları

Web arama
Sorguya en ilgili sayfaları sıralamak.

E-ticaret önerisi
Bunu alanlar şunları da aldı.

Video ve müzik
Kişiye özel akış ve çalma listeleri.

Kurumsal arama
Şirket belgeleri ve e-postalarda arama.

Haber akışı
Gönderileri ilgiye göre sıralamak.

RAG
Dil modeline doğru belgeleri getirmek.

UYGULAMA

Riskler ve Etik

Filtre balonu

Hep beğendiğinin benzerini göstermek görüş çeşitliliğini daraltır; haber ve video önerilerinde kutuplaşma etkisi tartışılır.

Popülerlik yanlılığı

Çok tıklanan ürün daha çok önerilir, böylece daha çok tıklanır; yeni ve küçük üreticiler görünmez kalır.

Sorgu kayıtları ele verir

AOL'ün 2006'da anonimleştirip yayımladığı arama kayıtlarından gazeteciler bazı kullanıcıların kimliğini buldu.

Sıralamayı manipüle etmek

Bağlantı çiftlikleri, sahte yorumlar ve anahtar sözcük doldurma sıralamayı bozar; sistem saldırgana karşı tasarlanmalıdır.

Ayrıntılı tartışma: Açıklanabilir Yapay Zekâ ve Yapay Zekâ Etiği.

UYGULAMA

Araçlar ve Örnek Veriler

Araçlar ve kütüphaneler

Apache Lucene | Elasticsearch | FAISS | Pyserini | Surprise | scikit-learn

Tanınmış veri setleri

MovieLens | Netflix Prize | MS MARCO | TREC koleksiyonları | Cranfield koleksiyonu | Amazon ürün yorumları

UYGULAMA

Sık Karıştırılanlar

Yaygın düşünce	Doğrusu
Arama motoru sorgudaki sözcükleri bulmaktan ibarettir.	Asıl iş eşleşen binlerce belgeyi **sıralamaktır**; kullanıcı çoğu zaman yalnız ilk sayfaya bakar.
En yüksek puanlı ürünleri önermek yeterlidir.	Herkese aynı listeyi vermek kişiselleştirme değildir; çeşitlilik ve yenilik de ölçülür.
Doğruluk yüksekse öneri iyidir.	Puan tahmini hatası düşük bir model kötü sıralama yapabilir; NDCG gibi sıra ölçütleri gerekir.
Yoğun vektörler klasik aramayı tamamen bitirdi.	BM25 hâlâ güçlü bir taban çizgisidir; birçok sistem ikisini birlikte kullanır.

SONRASI

Bu Dersten Sonra

Bu dersi temel alan ya da genişleten dersler

Bu ders çoğunlukla uç noktadır; öteki dersleri temel alır.

İlgili meslekler

Arama mühendisi | Öneri sistemi mühendisi | Veri bilimci | Sıralama (ranking) araştırmacısı

Bu dersten sonra doğal dil işlemeyle anlamsal aramaya, sosyal ağ analiziyle bağlantı temelli sıralamaya, büyük veri sistemleriyle milyarlarca belgeyi dizinlemeye geçilebilir. Erişimle desteklenen üretim, bu dersi büyük dil modelleriyle doğrudan buluşturur.

SONRASI

Kaynaklar

- Manning, Raghavan ve Schütze, *Introduction to Information Retrieval*, Cambridge University Press, 2008.
- Baeza-Yates ve Ribeiro-Neto, *Modern Information Retrieval*, 2. baskı, Addison-Wesley, 2011.
- Aggarwal, *Recommender Systems: The Textbook*, Springer, 2016.
- Koren, Bell ve Volinsky, "Matrix Factorization Techniques for Recommender Systems", *IEEE Computer* 42(8), 2009.

Son

Bölüm 28: Bilgi Erişimi ve Öneri Sistemleri

← Önceki bölüm · Alanın haritası · Sonraki bölüm →